

Semnan University

Journal of Applied Arts

Journal homepage: <http://aaj.semnan.ac.ir>

ISSN: [2821-0670](http://www.issn.org/2821-0670)

Scientific– Research Article

A Study of the Multiplicity and Diversity of Artists in Astan Quds Razavi from the Beginning to the End of the Pahlavi Period Based on the Surviving Works in the Shrine

Naser Sadati ¹ (Corresponding Author), Zahra Alimandegary ², Meysam Jalali ³

¹ Assistant Professor, Department of Handicrafts, Faculty of Art, Architecture and Urban Planning, Semnan University, Semnan, Iran.

² Master's Graduate, Department of Art Research, Faculty of Art, Architecture and Urban Planning, Semnan University, Semnan, Iran.

³ Ph.D. Graduate, Department of Archaeology, Member of the Islamic Culture and Art Group, Islamic Research Foundation of Astan Quds Razavi, Mashhad, Iran.

(Received: 08.02.2024, Revised: 05.04.2024, Accepted: 05.05.2024)

<https://doi.org/10.22075/aaj.2024.33231.1213>

Abstract

Throughout history, many artists have tried to bring out their artistic creations in various artistic forms, in certain places and times, and in the light of this artistic creation, to display their religious and religious beliefs. Motahar Razavi Shrine, as a unique collection of arts as a religious place, shows the art and devotion of Iranians and especially Muslim artists towards Hazrat Reza (AS). Numerous artists have worked in this holy place in different historical periods and have created various buildings and works of art with their art, and in this way, they have made a significant contribution to the increase of spirituality, beauty and human connection with this spiritual place. The purpose of this article is to identify the types of art disciplines and artists who have played a role in the decoration and formation of the art and architecture in the Motahar-Razavi shrine from the beginning to the end of the Pahlavi period. Therefore, the following questions are organized around the purpose of the article: 1- What is the status of the artworks left in the shrine according to the field-artist? 2- Which historical period do the most and least works left in the Holy Shrine belong to? The research method is quantitative content analysis, which has been done in two ways: studying the content of historical documents and related to the subject of the shrine, as well as studying the works left by artists. The statistical population of this research includes all the artists whose works were left in the shrine during the studied period. The findings of the research indicate the identification of 160 artists in 18 art disciplines who have created works of art for the holy shrine throughout history. The art field of calligraphy and inscription writing has the largest number of artists, while the applied art field has the fewest artists and the fewest works. The Qajar period is considered the most productive historical period in terms of the creation of works of art in the shrine.

Keywords: Shrine Artists, Shrine Artworks, Shrine Architects, Holy Shrine, Astan Quds.

1- Email: n_sadati@semnan.ac.ir

2- Email: z.mandegary@yahoo.com

3- Email: m.jalali@islamic-rf.ir

How to cite: Sadati, N.; Alimandegary, Z. and Jalali, M. (2026). A Study of the Multiplicity and Diversity of Artists in Astan Quds Razavi from the Beginning to the End of the Pahlavi Period Based on the Surviving Works in the Shrine, *Journal of Applied Arts*, 6 (1), 129-144.

Doi: [10.22075/aaj.2024.33231.1213](https://doi.org/10.22075/aaj.2024.33231.1213)

پژوهشی در تعدد و تنوع هنرمندان آستان قدس رضوی از آغاز تا پایان دوره پهلوی بر اساس آثار به جای مانده در حرم

ناصر ساداتی (نویسنده مسئول)^۱

زهرا علی‌مندگاری^۲

میثم جلالی^۳

^۱ استادیار، گروه صنایع دستی، دانشکده هنر، معماری و شهرسازی، دانشگاه سمنان، سمنان، ایران.
^۲ دانش‌آموخته کارشناسی‌ارشد، گروه پژوهش هنر، دانشکده هنر، معماری و شهرسازی، دانشگاه سمنان، سمنان، ایران.

^۳ دانش‌آموخته دکتری، گروه باستان‌شناسی، عضو گروه فرهنگ و هنر اسلامی بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، مشهد، ایران.

(تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۱۱/۱۹، تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۱/۱۷، تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۳/۰۲/۱۶)

<https://doi.org/10.22075/aaj.2024.33231.1213>

چکیده

هنرمندان بسیاری در طول تاریخ سعی کرده‌اند تا خلاقیت‌های هنری خود را در قالب گوناگون هنری، در مکان‌ها و زمان‌های خاصی به ظهور رسانده و در پرتو این هنرآفرینی، باورهای دینی و اعتقادی خود را به نمایش بگذارند. حرم مطهر رضوی نیز به‌عنوان مجموعه‌ای بی‌بدیل از تجمع هنرها به‌عنوان یک مکان مذهبی، نشان از هنر و ارادت ایرانیان و به‌ویژه هنرمندان مسلمان نسبت به حضرت رضا (ع) دارد. هنرمندان پرشماری در ادوار مختلف تاریخی، در این مکان مقدس به فعالیت پرداخته و با هنر خود، بناها و آثار هنری مختلفی را خلق نموده و به این شکل سهم به‌سزایی در افزون شدن معنویت، زیبایی و ارتباط انسان با این مکان معنوی داشته‌اند. هدف از انجام این مقاله شناسایی انواع رشته‌های هنری و هنرمندانی است که به نوعی در تزیین و شکل‌گیری هنر و معماری حرم مطهر رضوی از ابتدا تا پایان دوره پهلوی ایفای نقش نموده‌اند. بنابراین سؤالات زیر، حول هدف مقاله سامان یافته‌است:

۱- وضعیت آثار هنری به جای مانده در حرم بر حسب رشته- هنرمند چگونه است؟ ۲- بیشینه و کمینه آثار به جای مانده در حرم مطهر، متعلق به کدام دوره تاریخی است؟ روش پژوهش، تحلیل محتوای کمی است که به دو شیوه مطالعه محتوای اسناد تاریخی و مرتبط با موضوع حرم و همچنین مطالعه آثار به جای مانده از هنرمندان، انجام گرفته‌است. جامعه آماری این پژوهش شامل کلیه هنرمندانی است که آثاری از آن‌ها در بازه زمانی مورد مطالعه در حرم برجای مانده‌است. یافته‌های پژوهش از شناسایی ۱۶۰ هنرمند در ۱۸ رشته هنری که در طول تاریخ برای حرم مطهر به خلق آثار هنری پرداخته‌اند حکایت دارد. رشته هنری خطاطی و کتیبه‌نویسی بیشترین تعداد هنرمند را به خود اختصاص داده، در مقابل رشته هنری کاربردی دارای کمترین هنرمند و کمترین اثر به جای مانده‌است. دوره قاجاریه پرکارترین دوره تاریخی به‌لحاظ خلق آثار هنری در حرم به شمار می‌رود.

واژه‌های کلیدی: هنرمندان حرم، آثار هنری حرم، معماران حرم، حرم مطهر، آستان قدس.

* این مقاله مستخرج از پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد نویسنده دوم با عنوان «مطالعه و بررسی آثار و احوال هنرمندان آستان قدس رضوی از آغاز تا پایان دوره پهلوی» در دانشکده هنر، معماری و شهرسازی دانشگاه سمنان است که به راهنمایی نویسنده اول و مشاوره نویسنده سوم انجام شده‌است.

1- Email: n_sadati@semnan.ac.ir

2- Email: z.mandegary@yahoo.com

3- Email: m.jalali@islamic-rtf.ir

شیوه ارجاع به این مقاله: ساداتی، ناصر؛ علی‌مندگاری، زهرا و جلالی، میثم. (۱۴۰۵). پژوهشی در تعدد و تنوع هنرمندان آستان قدس رضوی از آغاز تا پایان دوره پهلوی بر اساس آثار به جای مانده در حرم، نشریه هنرهای کاربردی، ۶ (۱)، ۱۲۹-

Doi: 10.22075/aaj.2024.33231.1213. ۱۴۴

در طول تاریخ زندگی بشری، رشد و گسترش هنر همواره بر محوریت دین صورت گرفته است. به گونه‌ای که دین محتوای هنر را مورد تأثیر قرار داده است. همچنین هنرمندان بسیاری بوده‌اند که خلاقیت‌های هنری خود را در قالب گوناگون هنری و عموماً در مکان‌ها و زمان‌های خاصی به منصف ظهور رسانده‌اند و در پرتوی این هنرآفرینی، باورهای دینی و به‌ویژه اعتقادات اسلامی خود را به‌صورتی بارز به اثبات رسانده‌اند. عناصر هنرهای اسلامی با توجه به تقدسی که در تاریخ اسلام داشته و دارند، در تمامی ادوار به‌عنوان عنصری تزینی در یکدست کردن بناهای مذهبی به‌کاررفته‌اند. حرم مطهر رضوی نیز به‌عنوان مجموعه‌ای بی‌بدیل از تجمع هنرها از این قاعده مستثنا نیست. آنچه امروزه در حرم مطهر آستان قدس رضوی به نمایش درآمده، نشان‌دهنده گوشه‌ای از هنر و ارادت ایرانیان در طول دوران اسلامی نسبت به حضرت رضا (ع) است. در ادوار مختلف تاریخی، هنرمندان پرشماری در این مکان مقدس به فعالیت پرداخته‌اند و با هنر خود، بناها و آثار هنری مختلفی را خلق نموده‌اند و به این شکل سهم به‌سزایی در افزون شدن معنویت، آرامش، زیبایی و ارتباط انسان با این مکان معنوی داشته‌اند. هنرهای متنوعی همچون کاشی‌کاری، آجرکاری، آینه‌کاری، گچ‌بری، کتیبه‌نگاری، خوشنویسی، نقاشی و ... که هر کدام در جای‌جای این مکان مقدس خودنمایی می‌کنند. به‌دلیل علاقه هنرمندان مسلمان به کار در حرم مطهر و اهمیت آستان قدس رضوی برای جامعه مسلمان ایران، و از آن‌جا که بسیاری از آثاری که این هنرمندان خلق کرده‌اند در نوع خود بی‌نظیر و یا حداقل کم‌نظیر است و ممکن است در اثر گذر زمان از بین رفته و به فراموشی سپرده شود، لذا مسئله اصلی این پژوهش مطالعه و شناسایی وضعیت آثار و هنرمندانی است که به نوعی در این مجموعه ارزشمند آثاری به یادگار گذاشته‌اند. پاسخ به سؤالات زیر می‌تواند پژوهشگران را در رسیدن به اهداف پژوهش یاری رساند. ۱- وضعیت آثار هنری به جای مانده در

حرم بر حسب رشته- هنرمند چگونه است؟
۲- پیشینه و کمینه آثار به جای مانده در حرم مطهر، متعلق به کدام دوره تاریخی است؟
برای پاسخ به سؤالات فوق، مقاله در چند بخش تنظیم شده است، در بخش نخست به تاریخچه هنری حرم اشاره شده و سپس به بررسی هنرهای به‌کاررفته در حرم به روایت آثار به جای مانده پرداخته شده و در نهایت، هنرمندان فعال در حرم از ابتدا تا پایان دوره پهلوی به روایت اسناد مورد مطالعه قرار گرفته و در هر بخش نیز تلاش شده تا جداولی برای تفکیک هنرمندان، آثار و دوره‌ها تنظیم گردد.

پیشینه پژوهش

در خصوص شناسایی هنرمندان آستان قدس کوشش‌هایی توسط محققان دیگر صورت گرفته است که البته تلاش‌های ایشان در این مقاله نیز به‌عنوان مرجع مورد استفاده نویسندگان قرار گرفته است ولی درباره تنوع رشته‌های هنری کار شده در حرم مطهر و تعدد هنرمندان به شکلی که در این مقاله هدف واقع شده تاکنون پژوهش قابل‌ملاحظه‌ای صورت نگرفته است. در ادامه و به‌عنوان پیشینه تحقیق سعی می‌شود تا به تعدادی از منابع پیش گفته اشاره شود. اعتمادالسلطنه در جلد اول کتاب «مطلع‌الشمس» (۱۳۶۲)، وضعیت جاده تهران به مشهد را از لحظه خروج کاروان ناصرالدین شاه از دارالخلافه تهران تا ورود به مشهد از راه دماوند و فیروزکوه، منزل‌به‌منزل وصف می‌کند. جلد دوم این کتاب به مشهد مقدس علی‌بن‌موسی‌الرضا (ع) اختصاص دارد و در آن به مشهد، آثار و ابنیه حرم و کتیبه‌های آن و شرح حال بزرگان شهر می‌پردازد. در جلد سوم این کتاب شرح بازگشت ناصرالدین شاه به تهران از طریق نیشابور، سبزوار، دامغان، سمنان، ورامین، و احوال و آثار بزرگان این مناطق بیان شده است. جلالی در کتاب «تزیینات معماری بارگاه حضرت رضا (ع)» (۱۳۹۷)، در هر فصل از کتاب خود به یکی از تزیینات معماری حرم رضوی یا موضوعات مرتبط با آن پرداخته است. جلالی در کتاب «آثار سنگی موزه آستان قدس رضوی» (۱۳۹۴)، به بررسی کتیبه‌های سنگی، سنگ قبر

مشاهیر مدفون در حرم، وقف‌نامه‌ها، سنگاب‌ها، ظروف و حوض‌ها توجه نموده و پژوهش در مورد شخصیت‌هایی است که به نام آن‌ها در این آثار و اشیاء سنگی اشاره شده‌است. جلالی در کتاب «مشاهیر مدفون در حرم رضوی» (۱۳۸۷)، به معرفی عالمان دینی، شعراء هنرمندان، دانشوران، صاحب منصبان، واقفان آستان قدس رضوی، رجال سیاسی، اجتماعی و نظامی مدفون در حرم مطهر حضرت رضا (ع) در هزاره گذشته پرداخته‌است. لازم به ذکر است تعداد زیادی از هنرمندانی که در این مقاله به آن‌ها اشاره شده در کتاب ایشان موجود نیست زیرا در حرم مدفون نیستند. رحیمی و محمدحسن رضوان در «کتاب دایرةالمعارف آستان قدس رضوی» (۱۳۹۳)، به طور جامع، مستند و مصور درباره حرم امام رضا (ع) و هنرمندان آستان قدس رضوی نگاشته‌اند. عطاردی که از عالمان و نویسندگان شیعه در ایران است، در کتاب «تاریخ آستان قدس رضوی» (۱۳۷۱)، به شرایط خراسان در صدر اسلام تا شهادت امام رضا (ع) و همچنین بیوتات متبرکه پرداخته‌است. فیض در کتاب «بدرفروزان» (۱۳۶۴)، پیرامون صحن‌ها و رواق‌های این مکان مقدس و کاتبان و هنرمندانی که در این مجموعه به فعالیت پرداخته‌اند به اختصار مطالبی ارائه داده‌است. کاویانیان که خود از کارگزاران شاغل در آستان قدس رضوی بوده در کتاب «شمس‌الشموس» یا «تاریخ آستان قدس رضوی» (۱۳۵۴)، تلاش کرده تا تحولاتی را در حرم که خود شاهد آن بوده‌است برای دیگران به یادگار بگذارد. ماهوان در «تاریخ مشهد قدیم» (۱۳۸۳)، به تاریخ مشهد و وقایع آن و افرادی که در آن دخیل و تأثیرگذار بوده‌اند پرداخته‌است. مؤتمن در کتاب «راهنما یا تاریخ آستان قدس رضوی» (۱۳۴۸)، در ابتدا به زندگی‌نامه امام رضا (ع) پرداخته، سپس به بررسی ابنیه و عمارات آستان قدس رضوی و هنرمندانی که نام آن‌ها در گوشه و کنار کتیبه‌ها حک شده اشاره می‌کند. آن‌چه اشاره شد، بخشی از منابعی بود که کم و بیش در زمینه اطلاعات آماری مربوط به حرم راهنمای نویسندگان مقاله بوده‌است. تفاوت مقاله حاضر با موارد

ذکر شده، تمرکز دقیق این مقاله بر تنوع رشته‌های هنری کار شده در حرم مطهر و تعدد هنرمندانی است که آثاری در حرم مطهر به یادگار گذاشته‌اند. این نوع بررسی و مطالعه در هیچ یک از منابع فوق کار نشده‌است.

روش پژوهش

هدف از انجام این مقاله، شناسایی رشته‌های هنری و هنرمندانی است که به نوعی در تزیین و شکل‌گیری بخش هنری حرم مطهر رضوی از ابتدا تا پایان دوره پهلوی ایفای نقش نموده‌اند. روش پژوهش در این مقاله، تحلیل محتوای کمی است که به دو شیوه مطالعه محتوای اسناد تاریخی مرتبط با موضوع حرم و همچنین مطالعه آثار به جای مانده از هنرمندان در حرم (چه آثاری که در موزه هستند و چه آثاری که در حال حاضر نصب هستند) انجام گرفته‌است. جامعه آماری پژوهش، همه منابعی هستند که به نوعی اطلاعات تاریخی مربوط به حرم را در اختیار نویسندگان قرار داده‌اند و نیز همه آثار به جای مانده در حرم در بازه زمانی مورد مطالعه در مقاله است.

مبانی نظری

امام رضا (ع) هشتمین امام شیعیان جهان است و از این روی که بارگاه ایشان در ایران واقع شده نزد ایرانیان جایگاه فوق‌العاده‌ای داشته و از نظر دینی و اعتقادی نیز اهمیت خاصی برای شیعیان دارند. دوره امامت امام رضا (ع) مقارن با خلافت سه خلیفه عباسی؛ هارون الرشید، امین و مأمون بوده‌است. آن‌چه از مستندات و منابع صحیح و تحقیقات تاریخی به‌دست آمده این‌که، قبل از شهادت حضرت رضا (ع) موقعی که هارون‌الرشید خلیفه عباسی به خراسان آمده و از دنیا رفته در قطعه‌ای از خانه و باغ حمیدین قحطبه طائی که والی این سامان بوده‌است دفن شده و به امر پسرش عبدالله مأمون برفراز مدفن او بقعه‌ای ساخته‌اند که سابقاً معروف به بقعه هارونی بوده‌است. بنابراین می‌توان اولین بنای آن‌جا را همان بقعه هارونیه محسوب داشت. در سال ۲۰۲ یا ۲۰۳ هـ ق حضرت رضا (ع) نیز در داخل همین بقعه هارونی دفن شدند؛ اهمیت و عظمت این مکان از موقع دفن

حضرت رضا (ع) شروع گردیده است (مؤتمن، ۱۳۴۸: ۲۸). از سال ۲۰۳ هـ قبر هارونیه به مشهد طوس معروف گردید. در سده ششم روی قبر این حضرت صندوقی بوده که مردم پشت آن می‌ایستادند و نماز می‌گذارند و تا سده هشتم هـ ق، ضریحی بالای قبر مبارک نبوده و ساخت ضریح مرقد ایشان از عصر صفویان آغاز گردیده است (شایسته‌فر، ۱۳۸۷: ۵۲). سبکتکین (پدر سلطان محمود غزنوی) گنبد مطهر حضرت رضا (ع) را خراب و مردم طوس و خلیق را از زیارت امام منع می‌کرد (فاضل بسطامی، ۱۳۹۰: ۳۹). پس از چند سال که آن‌جا به حال خرابی مانده بود، سلطان محمود پسر سبکتکین غزنوی تجدید عمارت و بارگاه نمود و قبه بلندی بر آن برافراشت (عالم‌زاده، ۱۳۹۴: ۳۰ و ۳۱). سلجوقیان در قرن‌های ششم و هفتم تعمیرات و خدمات زیادی در آن‌چه امروز روضه منوره نامیده می‌شود انجام دادند. شرف‌الدین ابوطاهر قمی، وزیر سلطان سنجر نیز گنبد را بر بالای بقعه بنا نهاد و ترکان زمرد سلجوقی - همسر ملک‌شاه سلجوقی - هم آزاره حرم مطهر را با کاشی‌های نفیس سنجری به تاریخ (۵۱۲ هـ ق) زینت داد (عیسی‌فر، ۱۳۸۳: ۱۱۰).

با ظهور خوارزمشاهیان، امنیت مشهد و حرم رضوی اعاده شده و در دوران حاکمیت آن سلسله، اقدامات عمرانی زیادی در مجموعه حرم مطهر صورت گرفت از جمله: در سال ۵۹۷ هـ ق سنگاب عظیمی با نقش و کتیبه تراشیده، تقدیم حرم رضوی شد که اکنون در موزه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود (نسوی، ۱۳۶۵: ۲۸۱). در دوره خوارزمشاهیان همچنین کاشی‌کاری در حرم مطهر رنگ و بوی دیگری یافت و بیش‌تر از گذشته بر دیواره‌های این بارگاه مقدس جلوه‌گر شد. در اوایل قرن هفتم هـ ق نیز آزاره حرم مطهر با کاشی‌های معروف به کاشی سنجری تزیین شدند که هم‌اکنون نیز این کاشی‌ها با تاریخ (۶۱۲ هـ ق) در حرم مطهر موجود است (زنگنه‌قاسم‌آبادی، ۱۳۹۰: ۱۵۰). علاوه بر این در ضلع شمالی رواق دارالحفاظ، کتیبه‌ای با کاشی ممتاز مربوط به همین دوره وجود دارد (عالم‌زاده، ۱۳۹۴: ۳۳).

تیموریان یکی از باشکوه‌ترین ادوار معماری در حرم مطهر را رقم زده‌اند. گوهرشاد خاتون همسر شاهرخ پسر امیر تیمور گورکانی است که او را بانی مسجد گوهرشاد می‌دانند (زنگنه‌قاسم‌آبادی، ۱۳۹۰: ۱۵۰). در قرن نهم هـ ق به دنبال کوشش‌های شاهرخ تیموری در آبادانی مشهد به همت همسر وی گوهرشاد آغا نخستین مسجد جامع شهر با نام وی در سمت قبله حرم به سال ۸۲۱ هـ ق به اتمام رسید و سپس بنای «دارالحفاظ» بین حرم و مسجد گوهرشاد و تحویل‌خانه یا خزانه در مشرق دارالحفاظ ساخته شد (بلر، ۱۳۸۱: ۹۷). در این دوره توجه ویژه‌ای به حرم شد و ساخت و سازها و تزیینات زیادی در آن‌جا به سرانجام رسید که از آن جمله علاوه بر مسجد جامع گوهرشاد، ساخت رواق‌های دارالحفاظ و دارالسیاده، مدارس بالاسر و دو در و پرزاد، ایوان و صحن امیر علی‌شیر نوایی، نقاره‌خانه، مهمان‌خانه حضرتی، آب‌رسانی به حرم و وقف املاکی بر حرم بود. همچنین نذورات زیادی به حرم اهدا گردید. از آن جمله قندیلی از طلا به وزن سه هزار مثقال بود که شاهرخ در دوازدهم شعبان ۸۲۱ هـ ق پس از ورود به حرم مشهد، نذر حرم کرد و در گنبد آویخته شد (اوکین، ۱۳۸۶: ۲۳۸). مسجد گوهرشاد دارای پلان چهار ایوانی است و دیوارهای داخلی صحن با قاب‌های غنی رنگی تزیین یافته و در کل، با دو نوار کتیبه به رنگ سفید بر روی آبی سیر، یکی در اطراف صحن و دیگری در چارچوب ایوان، وحدت ترکیب بندی ایجاد شده است (گروبه، ۱۳۹۱: ۲۵۵).

اهمیت بنیانی صفویه از آن جایی بود که شیعه به‌عنوان شکل ملی اسلام مطرح و کشور به‌عنوان یک واحد مستقل و نه به‌عنوان قسمتی از یک امپراتوری، موجودیت یافت (برند، ۱۳۸۳: ۱۴۸). شاه تهماسب صفوی در سال ۹۳۲ هـ ق برای اولین بار گنبد حرم مطهر را به طلا آراسته کرد و اقدام به تهیه اولین ضریح مرقد منور به سال ۹۵۷ هـ ق نمود (مؤتمن، ۱۳۴۸: ۱۲۰). شاه عباس صفوی بنا به نذری که کرده بود پیاده از اصفهان به مشهد آمد و امر کرد تا از مال خالص خود گنبد مطهر را تذهیب کنند (احسانی،

۱۳۶۸: ۲۴۱). وی در مشهد به بهسازی وضعیت مشهد و حرم امام رضا (ع) اقدام نمود که به خاطر حملات مکرر ازبک‌ها بسیار نابسامان بود. از خدمات ایشان می‌توان به توسعه صحن انقلاب، مرمت و مطلا نمودن گنبد حرم و طلاپوش نمودن صندوق مرقد امام رضا (ع) اشاره کرد. نام او بر روی کتیبه سنگی مسجد قتلگاه به خط علی‌رضا عباسی حکاکی شده‌است (جلالی، ۱۳۹۴: ۲۱۴). بنای ایوان شمالی صحن عتیق مقابل ایوان امیرعلی شیرنوبی که به ایوان عباسی معروف است، احداث صحن عتیق صفوی (انقلاب) بنای مدارس دینی در اطراف صحن اتمام طلاکاری گنبد مطهر و مرمت مزار خواجه ربیع و تعمیر عمارت قدمگاه نیشابور از دیگر اقدامات شاه عباس می‌باشد. از دیگر بناهای شاه عباس در آستان قدس گنبد بسیار زیبا و هشت‌ضلعی الله‌وردی خان است (ماهوان، ۱۳۸۳: ۱۹۰). الله‌وردی خان بانی این رواق، غلامی‌گرچی بود که به فرماندهی کل نیروهای مسلح صفوی درآمد. ساخت رواق گنبد الله‌وردی خان نیز در عصر شاه عباسی توسط یکی از فرماندهان صفوی به‌عنوان بانی و به دست یکی از معماران فارس به نام حاج‌محمود نظرانی ساخته شده‌است (کاویانی، ۱۳۵۵؛ به نقل از زمانی و همکاران، ۱۴۰۱: ۹۰).

در دوره افشاریه نیز اقدامات بسیاری صورت گرفته‌است. نادرشاه افشار علاقه و ارادت خاصی به حرم امام رضا (ع) داشته‌است؛ وی ایوان صحن عتیق را طلا کرد و دستور داد که از آذربایجان سنگ‌های مرمر آورده و تحت قبه منوره را از آن سنگ‌ها به‌کاربرند. سقاخانه صحن عتیق در ۱۱۴۵ هـ.ق به دستور نادرشاه افشار احداث گردید و وقف‌نامه‌ای نیز برای تأمین آب شرب مورد نیاز زائران و مجاوران تنظیم گردید. چون طلاکاری بالاپوش سقاخانه توسط هنرمندی به نام اسماعیل انجام گردیده به سقاخانه یا حوض اسماعیل طلایی شهرت یافته‌است. این بنا در ۱۳۸۷ هـ.ق تجدید بنا شده‌است (افضل‌الملک، ۱۳۸۹: ۲۵۶). همچنین ایوان مشهور به صفه امیرعلیشیرنوبی و گلدسته‌های بالاسر مبارک را با طلا زینت داده‌است (همان: ۱۶۹). گلدسته طرف ایوان عباسی از دیگر

بناهای نادرشاه است. وی را وقتی حاجتی بوده از حضرت رضا علیه‌التحیه و الثنا مسألت نموده و اجابت می‌شود معماران را در فصل زمستان امر کرده تا گلدسته طرف ایوان عباسی را بنا کنند. معماران در چند روز گلدسته را ساخته و تذهیب کردند (نظرکرده، ۱۳۹۵: ۱۲).

دوره قاجاریه نیز یکی دیگر از دوره‌های تأثیرگذار در تاریخ معماری حرم مطهر است. فتحعلی شاه قاجار به شکرانه فتوحات فرزند در سال ۱۲۳۲ هـ.ق به مشهد آمد. ایشان ضمن زیارت مرقد مطهر حضرت رضا (ع) دستور بنای صحن جدید قاجاری (صحن آزادی) را داده و درب مرصعی نیز تقدیم نمود (ماهوان، ۱۳۸۳: ۳۷۷). همچنین می‌توان به آینه‌کاری رواق دارالسعاده توسط علی‌اصغرخان امین‌السلطان وزیر اعظم ناصرالدین شاه، تعمیر و آینه‌کاری رواق تحویل‌خانه توسط رکن‌الدوله برادر کوچک صلیبی ناصرالدین شاه در سال ۱۳۰۶ هـ.ق اشاره کرد. تعمیر و آینه‌کاری رواق دارالحفاظ در سال ۱۲۶۹ هـ.ق توسط حسام‌السلطنه و تعمیرات رواق گنبد حاتم خانی در سال ۱۲۷۱ هـ.ق انجام شده‌است (جلالی، ۱۳۹۴: ۲۱۲).

مهم‌ترین تحول کالبدی حرم در عصر پهلوی اول، طرح توسعه حرم رضوی با ساخت معبر مدوری پیرامون حرم مطهر با عنوان فلکه حضرت در دو مرحله بود؛ فلکه شمالی در ۱۳۰۸ هـ.ش و فلکه جنوبی در ۱۳۰۹ هـ.ش ساخته شد (متولی‌حقیقی، ۱۳۹۲: ۴۵۹). علاوه بر ایجاد فلکه حضرت می‌توان به احداث خیابان‌های جدید از قبیل: خیابان پهلوی، خیابان شاه‌رضا، خیابان طبرسی و خیابان طهران در بافت تاریخی و تمرکز فعالیت‌های جدید در جداره شهری مشهد اشاره کرد.

در زمان پهلوی دوم طرح توسعه حرم با نظارت عبدالعظیم ولیان استاندار خراسان و نایب‌التولیه آستان قدس رضوی به انجام رسید. در سال ۱۳۵۳ خورشیدی خشت‌های طلایی گنبد را که شفافیت خود را از دست داده بود برداشتند و پس از رنگ‌آمیزی مجدد با آب طلا، در جای خود قرار دادند (عالم‌زاده،

۱۳۹۴، ۳۵). همچنین رواق دارالشکر و دارالخلاص بنا گردید و رواق دارالسلام از ادغام دو رواق راهرو کشیک خانه ساخته شد. همچنین رواق دارالعزه و درالسرور به بنا اضافه شد. در این زمان، بعضی آینه‌کاری‌ها به کاشی‌کاری تبدیل شد، مثل سقف مدرسه علی‌نقی میرزا، رواق حاتم خانی، کاشی‌کاری گشت و بعضی آینه‌کاری‌ها مرمت شدند. برج ساعت بر سردر بالا خیابان ساخته شد و کتابخانه و موزه و همچنین صحن موزه شکل گرفت. به‌طورکلی می‌توان گفت، در این زمان تغییراتی اساسی در بنای حرم مبارک رضوی صورت گرفت (شایسته‌فر، ۱۳۸۷: ۵۵).

هنرهای به‌کاررفته در تزیین حرم مطهر به روایت آثار

حرم مطهر رضوی مجموعه‌ای درخشان از هنرهای اسلامی ایرانی است. در طول دوره‌های مختلف تاریخی، متولیان امور این آستان مقدس، با همکاری معماران و هنرمندان برجسته، بر ظرافت‌های هنرمندانه این آستان متبرک افزوده‌اند. هر چند پرداختن به همه این هنرها در فرصت این مقاله نمی‌گنجد ولی به جهت آشنایی و به‌عنوان نمونه در ادامه به برخی از این هنرها اشاره می‌شود.

بدون تردید یکی از هنرهایی که نقش بارزی در تزیین بناهای حرم مطهر امام رضا (ع) ایفاء می‌کند هنر کاشی‌کاری است. در این مجموعه‌ی عظیم آثار کاشی‌کاری از دوره سلجوقی تا عصر حاضر برجای مانده است. قدیمی‌ترین نمونه‌ها، کاشی‌های زرین‌فام اطراف بقعه و ورودی آن است. از دیگر بناهای حرم که با کاشی پوشیده شده‌اند می‌توان به مسجد گوهرشاد (دوره تیموری)، صحن انقلاب اسلامی و رواق گنبد الله‌وردی خان (دوره صفوی)، صحن آزادی و رواق دارالضیافه (دوره قاجار)، رواق دارالذکر و رواق دارالشکر (دوره پهلوی) و در نهایت صحن جمهوری اسلامی و رواق دارالحکمه (دوره جمهوری اسلامی) اشاره کرد. ضمن آن‌که طبق مستندات موجود دیوارهای بناهایی چون بالای ازاره اطراف بقعه امام رضا (ع)، رواق دارالسیاده و رواق دارالحفاظ تا پیش از دوره قاجار دارای تزیینات کاشی‌کاری بوده‌اند که در

این دوره با تزیینات آینه‌کاری جایگزین شده‌اند (جلالی، ۱۳۹۴: ۸).

بررسی آثار به‌جا مانده و اسناد موجود نشان می‌دهند که سابقه‌ی استفاده از تزیینات آینه‌ای و آینه‌کاری در حرم مطهر به دوره صفوی می‌رسد. بنابر اطلاعات منابع مکتوب، اولین آینه‌کاری در زیر گنبد روضه‌ی منوره، در دوره قاجاریه به دستور میرزا محمدصادق در سال ۱۲۷۵ هـ.ق انجام گرفت.

مجموعه حرم امام رضا (ع) به منزله مجموعه‌ای تاریخی در طی زمان توسعه یافته و دربردارنده آثار شاخصی از کتیبه‌نگاری دوره‌های مختلف است. کهن‌ترین کتیبه‌های این مجموعه، کتیبه کاشی‌های ازاره بقعه است که با کاشی زرین‌فام و به قلم تعلیق و نسخ تحریری در سده ششم و هفتم هجری قمری کار شده‌است. در دوره تیموریان نیز از این کاشی‌ها در مسجد گوهرشاد و مدرسه پریزاد استفاده شده‌است. مهم‌ترین کتیبه این عصر، کتیبه پیش طاق ایوان مقصوره به خط بایسنقر پسر شاهرخ است که تنها اثر رقم‌دار به‌جا مانده از او به‌شمار می‌رود کتیبه این عصر و عصر صفویان که در صحن عتیق و گنبد اصلی و گنبد الله‌وردی خان اجرا و نصب شده به قلم ثلث است (کفیلی، ۱۳۹۴: ۸).

یکی از کتیبه‌های درخشان ثلث در دروه صفوی، کتیبه علی‌رضا عباسی به دور گنبد مطهر است. در کتیبه گنبد مطهر به خط درشت علی‌رضا عباسی در صفحه مینای طلا نام شاه عباس کبیر با فروتنی نوشته شده‌است. در کتیبه مزبور یادآور شده که شاه عباس پیاده از اصفهان به زیارت مشرف شده است و امر کرده از مال خالص خود گنبد مطهر را تذهیب کرده‌اند (احسانی، ۱۳۶۸: ۲۴۱).

در دوره افشاریه و به‌خصوص قاجار در کنار جریان معمول کتیبه‌نگاری ثلث، کتابت و ساخت کتیبه‌های نستعلیق رواج یافت که برجسته‌ترین آثار این گروه کتیبه‌های حجاری شده بالای ازاره صحن‌ها و رواق‌ها به قلم محمدبن‌حسین کیمیا قلم و محمد موسوی‌صنیع‌التولیه است.

تا پیش از دوره قاجار، بیشترین آرایه بقعه مطهر و

تالارها و گنبدخانه‌های اطراف آن نقاشی محسوب می‌شد. عمده این نقاشی‌ها شامل نقوش گیاهی، اسلیمی و ختایی و سهم کمتری نقوش هندسی بود. به دلیل نوسازی و تعمیرات گسترده در حرم و به‌ویژه آینه‌کاری گسترده در دوره قاجار، اغلب این نقاشی‌ها در زیر تزیینات جدید پنهان شده و جز نمونه‌های کوچکی در مدارس دودر و پریزاد و مسجدشاه، باقی از میان رفته یا مانند زیر گنبد مسجد گوهرشاد کلاً نوسازی شده‌است. در دوره قاجار نقاشی در آینه‌کاری‌های گسترده در بقعه مطهر و رواق‌های اطراف نمایان می‌گردد. این نقاشی‌ها شامل نقوش گیاهی و هندسی است که چه به صورت قاب‌های مستقل و چه در زمینه آینه، بیشتر از همه در گنبدخانه بقعه مطهر انجام گرفت. همچنین رنگ‌آمیزی کتیبه‌ها و تزیینات سنگی ازاره‌ها در دوره پهلوی ادامه یافت و از نمونه‌های پرکار و ممتاز آن، نقاشی‌های بازسازی شده دارالسیاده است که انواع نقوش گیاهی و هندسی و کتیبه در آن اجرا شده‌است (نعمتی، ۱۳۹۴: ۹).

نگهداری آب در ظروف سنگی (سنگاب) یکی از روش‌هایی بوده که تا سده حاضر کاربرد داشته‌است. در دوره تیموری و صفوی، از سنگ برای ساخت حوض، پوشش ازاره‌ها و نیز در کتیبه‌های مختلف استفاده شده که کتیبه‌های سنگی محراب مسجد گوهرشاد و سردر ایوان نقاره‌خانه از این جمله است. حتی نمونه‌های جالبی از ترکیب سنگ و کاشی در تزیینات مسجد جامع گوهرشاد وجود دارد. در دوره قاجار علاوه بر ازاره‌های سنگی مثبت‌کاری شده بسیار پرتزیین (که نمونه بازمانده آن در رواق توحیدخانه باقی است) استفاده از سنگ برای کف‌سازی نیز بیشتر رایج شد و بقعه مطهر و برخی صحن‌ها و رواق‌ها، با سنگ‌های مرمر و الوان ممتاز فرش گشت. همچنین کتیبه‌های سنگی به‌عنوان عنصر تزیینی در بالای

صفحات سنگی ازاره‌ها، فراوان به‌کار رفت. در دوره پهلوی این شیوه ادامه یافت و از سنگ به‌طور گسترده در کف‌سازی و ازاره بناهای داخلی و خارجی حرم مطهر استفاده شد (صحراگرد، ۱۳۹۴: ۹).

در مجموعه حرم مطهر رضوی از مقرنس، این عنصر تزیینی زیبا و بی‌نظیر در معماری سنتی بهره فراوانی گرفته شده‌است. محل قرارگیری مقرنس‌های به‌کار رفته در حرم مطهر رضوی در بالای دیوارها، سقف‌ها گوشه سردرها، زیر طاق و گنبد‌های اماکن متعدد است که در دوره‌های مختلف از دوران صفوی تاکنون اجرا شده‌اند. برخی از آن‌ها به‌صورت ساده که می‌توان بیشتر با عنوان قطاربنندی و کاربنندی از آن‌ها یاد کرد و برخی دیگر، با نقوش هندسی پیچیده و بسیار ظریف به طرق مختلف کار شده‌اند. یکی از برجسته‌ترین، زیباترین و شاخص‌ترین مقرنس از نوع لانه‌زنبوری، مقرنس‌های کاشی‌کاری شده‌ی زیرگنبد مسجد گوهرشاد است که با زیبایی و ظرافت خاصی، توجه بیننده را به خود جلب می‌کند (مقری، ۱۳۹۴: ۹).

هنرمندان فعال در حرم از ابتدا تا پایان دوره

پهلوی به روایت اسناد

در این بخش و با استناد به یافته‌های پژوهش، تلاش شده تا به‌طور دقیق اطلاعات جامعی از تعداد هنرمندانی که از آغاز ساخت حرم تا پایان دوره پهلوی به‌گونه‌ای در طراحی، ساخت و تکمیل آثار هنری موجود در ساختمان حرم مشارکت داشته‌اند، ارائه گردد. همچنین تلاش بر آن است تا به تنوع و تعدد رشته‌های هنری کار شده در حرم در بازه زمانی مورد مطالعه، نیز پرداخته شود.

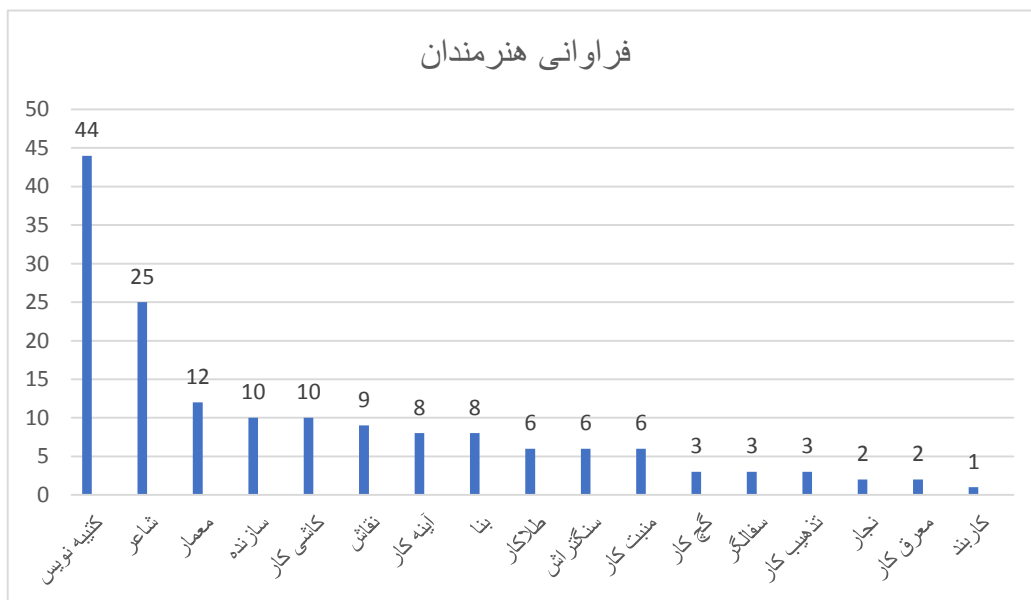
جدول زیر (جدول ۱) تعدد رشته‌های هنری کار شده در حرم، فراوانی رشته‌ها در هر دوره تاریخی، و پرکاربردترین و کم‌کاربردترین رشته‌ها و... و به‌طور کلی اطلاعات جامعی در خصوص موضوع مقاله را به ما نشان می‌دهد.

جدول ۱- تعدد رشته- هنرمند بر حسب دوره تاریخی. منبع: (نگارندگان)

ردیف	رشته- هنرمند	قبل از مغول	دوره تیموری	دوره صفوی	دوره افشاری	دوره قاجاری	دوره پهلوی	جمع (هنرمند)
۱	آینه کاری			۲		۵	۱	۸
۲	بنایی	۱	۲	۲	۱	۱	۱	۸
۳	تذهیب کاری		۱		۱			۳
۴	سنگ تراشی (حجاری)			۲		۳	۱	۶
۵	خطاطی و کتیبه- نویسی		۴	۱۲		۲۱	۷	۴۴
۶	سفالگری	۳						۳
۷	سازندگی			۳	۱	۵	۱	۱۰
۸	شعر و شاعری	۲	۱	۳		۱۸	۱	۲۵
۹	طلاکاری		۱	۲	۲	۱		۶
۱۰	کاربندی						۱	۱
۱۱	کاشی کاری	۳		۲		۴	۱	۱۰
۱۲	گچ کاری			۱	۱		۱	۳
۱۳	مقرنس کاری					۱	۱	۲
۱۴	منبت کاری					۵	۱	۶
۱۵	معرق کاری					۱	۱	۲
۱۶	معماری		۱	۲	۱	۳	۵	۱۲
۱۷	نقاشی			۲	۱	۶		۹
۱۸	نجاری					۲		۲
	جمع	۹	۱۰	۳۳	۸	۷۷	۲۳	۱۶۰

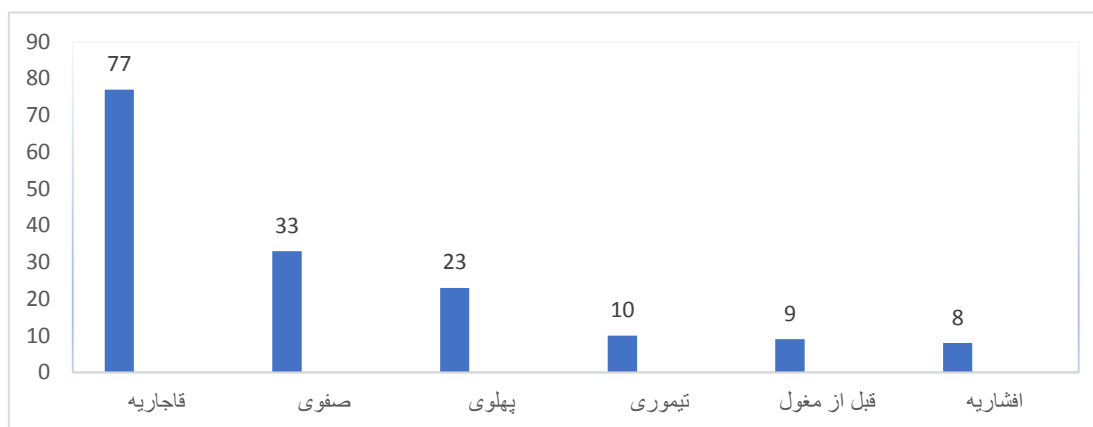
همان‌طور که جدول (۱)، نشان می‌دهد، در مجموع به ۱۸ رشته هنری پرداخته شده که مدارک و شواهد آن تاکنون باقی مانده است. مطابق جدول (۱) تعداد ۱۶۰ هنرمند مورد بررسی قرار گرفته که در ۱۸ رشته هنری در طول تاریخ برای حرم مطهر به فعالیت پرداخته و یا آثاری در این رشته‌ها از آن‌ها به یادگار مانده است. نمودار (۱)، فراوانی و نحوه توزیع هنرمندان را در طول ادوار نشان می‌دهد.

نمودار ۱- نمودار فراوانی هنرمندان حرم در طول ادوار. منبع: نگارندگان

فرزند صفر در سال ۱۲۹۸ هـ ش در خانواده‌ای متدین چشم به جهان گشود. در سن ۱۴ سالگی فعالیت خود را به‌عنوان کارگر ساده ساختمانی در حرم امام رضا (ع) آغاز کرد از خدمات ایشان می‌توان به کاربردی رواق‌های دارالرحمه، دارالهدایه و دارالولایه اشاره کرد (رحیمی، ۱۳۹۳: ۷۲ و ۷۳). نمودار (۲) فراوانی آثار به جای مانده در حرم را بر حسب دوره تاریخی نشان می‌دهد.

نمودار ۲- فراوانی آثار بر حسب دوره تاریخی. منبع: نگارندگان

بر اساس نمودار (۱)، رشته هنری خطاطی و کتیبه نویسی بیشترین تعداد هنرمند را به خود اختصاص داده است البته دور از ذهن نیست زیرا مکان‌های مقدس رابطه ناگسستنی با کتیبه و خطاطی ادعیه، اسامی متبرکه و اشعار دارند.

در مقابل رشته هنری کاربردی که تنها حاج‌صادق رأفتی در این رشته هنری نامش بر صحن و رواق این مکان مقدس مشاهده شده و کم هنرمندترین و کم اثرترین رشته هنری است. حاج‌محمدصادق رأفتی

با توجه به نمودار (۲)، دوره قاجاریه پرکارترین دوره تاریخی بوده است و هنرمندان بسیاری به فعالیت در حرم مطهر پرداخته‌اند و یکی از هنرهایی که در این دوره رشد بسیار کرد هنر آینه‌کاری است. آب و آینه در فرهنگ ایرانیان همواره به شکل دو نماد پاکی و روشنایی، راستگویی و صفا مورد توجه بوده و احتمالاً به‌کارگیری آینه در تزیینات معماری برگرفته از همین فرهنگ است. بررسی آثار به‌جا مانده و اسناد موجود نشان می‌دهند که سابقه‌ی استفاده از تزیینات آینه‌ای و آینه‌کاری به دوره صفوی می‌رسد.

از آینه‌کاران به نام دوره قاجاریه میرزا محمدصادق قائم‌مقام‌نوری است. از آثار وی می‌توان به تذهیب و آینه‌کاری ازاره حرم مطهر اشاره کرد که روی آن خطوط رفاع، ثلث و نقش‌های برجسته دیده می‌شود. از طاق گنبد تا سقف آن همه آینه‌کاری شده و در زمان ناصرالدین شاه قاجار و به‌وسیله میرزا صادق‌خان قائم‌مقام‌نوری آینه‌کاری و تذهیب گردیده و به انواع نقوش و اقسام اسلیمی‌ها با رنگ طلا، نقره، شنجرف، لاجورد و رنگ‌های گوناگون و بسیار زیبا ترکیب یافته و بینندگان را مجذوب می‌کند. آینه‌کاری در سال ۱۲۸۲ هـ.ق پایان یافته‌است (عطاردی، ۱۳۷۱: ۱۱۵). در حال حاضر در تزیینات معماری برخی رواق‌ها از آینه‌کاری استفاده شده و هنرمندان این عصر نه تنها میراث هنری گذشتگان را حفظ کرده‌اند، بلکه آثار جدیدی با استفاده از این روش خلق کرده‌اند.

با توجه به جدول (۱)، دوره قاجاریه بیشترین شاعر را پرورش داده‌است و یکی از شاعران معروف عصر قاجاریه که لقب ملک‌الشعرایی هم برای اولین بار دریافت کرده محمدکاظم متخلص به «صبوری» است. محمدکاظم صبوری یکی از مشهورترین و پرکارترین شعرای آستان قدس رضوی است. وی ملک‌الشعرای آستان قدس رضوی و فرزند محمدباقر رئیس حریرباغان مشهد است. صبوری به سال ۱۲۵۹ هـ.ق در خانواده‌ای کاسب و فاضل در مشهد متولد شد. در دوران جوانی با علوم ادب و نیز فقه و فلسفه آشنا شد و چون در زمینه شعر استعداد درخشانی داشت شاعری پیشه کرد و از آن‌جا که نسبش به احمد

صبوری‌کاشانی می‌رسید «صبوری» تخلص کرد. (جلالی، ۱۳۸۷: ۱۰۶ و ۱۰۴). صبوری در مدح ناصرالدین شاه قصیده‌ای سرود و با خلعت به تهران فرستاد و تقاضای لقب کرد و ناصرالدین‌شاه لقب ملک‌الشعرایی آستان قدس با فرمان و حقوق به وی اعطاء کرد (نصیری، ۱۳۸۴: ۲۷ و ۶۹). صبوری در بیست‌سالگی به قصیده‌سرایی آستان قدس منصوب گردید و در ۱۲۹۴ هـ.ق به لقب ملک‌الشعرایی نایل شد (صبوری، ۱۳۴۲: مقدمه). آثار ایشان شامل اشعار کتیبه ازاره رواق دارالسیاده، رواق دارالسعادة، رواق دارالسلام، کتیبه گنبد راهرو کشیک‌خانه به خط میرزا آقا خوشنویس زنجانی و کتیبه ساخت بنای دارالضیافه می‌شود (جلالی، ۱۳۹۴: ۲۱۳).

یکی دیگر از شاعران به نام دوره قاجار سرخوش هروی است. وی طبع سرشار و نطق درباری داشته، صاحب چند دیوان است که مجموع آن‌ها در قصاید و غزلیات و رباعیات قریب به صد هزار بیت می‌شود. وفات وی در سنه ۱۲۸۰ هـ.ق واقع شده‌است (افضل‌الملک، ۱۳۸۹: ۲۲۴ و ۲۲۵). از آثار وی می‌توان به بالای قسمتی از ازاره دارالسیاده طرفی که به دارالحفاظ می‌رود اشاره کرد که قصیده‌ای از اشعار سرخوش بر روی سنگ و به خط نستعلیق کتیبه شده‌است (مؤتمن، ۱۳۴۸: ۱۲۰). بر کمر بند داخلی ایوان طلای صحن جدید کتیبه‌ای است از طلا که قصیده‌ای از سرخوش به خط نستعلیق برجسته و بسیار ممتازی بر روی آن نوشته شده‌است (رحیمی، ۱۳۹۳: ۱۶۳ و ۱۶۴).

از کتیبه‌نویسان به نام این دوره مرحوم میرزاغلام‌حسین کیمیا قلم کتیبه‌نویس آستان قدس است. وی به منصب مؤید دفتری آستان قدس مفتخر و از خوشنویسان نستعلیق اواخر قاجار و اوایل دوره پهلوی است که آثارش در رواق‌های مبارکه به چشم می‌خورد (عطاردی، ۱۳۷۱: ۲۰۹). وی از کتیبه‌نگاران اوایل قرن حاضر است و کتیبه کفشکن قاینی‌ها، در آستانه رضوی که از کاشی و سنگ است به خط او است (بیانی، ۱۳۶۳: ۵۵۰).

سنگتراشی در دوره قاجاریه بیشترین تعداد هنرمند را به خود اختصاص داده و از آن میان محمدتقی موسوی

و فرزندش حسین بن محمد تقی موسوی از مشهورترین سنگ تراشان آستان قدس هستند. وی معروف به صنایع التولیه، از سنگ تراشان به نام در دوره قاجار بوده است. نام او در پای تعداد زیادی از کتیبه های حرم امام رضا (ع) مشاهده می شود. از آثار وی می توان به سنگ مزار سلطان حسین میرزا جلال الدوله (۱۲۸۵ هـ.ق)، سنگ مزار نیرالدوله پرویز میرزا (۱۳۰۵ هـ.ق)، سنگ یادمان واقعه به توپ بستن حرم امام رضا (ع) (۱۳۳۰ هـ.ق) اشاره کرد. تعدادی از این آثار در موزه آستان قدس رضوی نگهداری می شود (جلالی، ۱۳۹۷: ۲۵۷). در زیر کفش کن قائنی ها کتیبه ای است از کاشی و سنگ که دو قصیده آن یکی حاکی از آینه کاری اولیه و دیگری حاکی از تعمیر و آینه کاری ثانویه به خط نستعلیق صنایع التولیه است (فیض، ۱۳۶۴: ۳۷۸).

با توجه به جدول (۱)، بعد از دوره قاجاریه دومین دوره ای که خطاطان بسیاری را به خود اختصاص داده دوره صفویه است. در این میان می توان به یکی از به نام ترین هنرمندان خطاط و شاعر اشاره کرد. وی ملقب به شاهنواز و از خوش نویسان برجسته دوره صفوی و اهل تبریز بود. در اصفهان به دربار شاه عباس راه یافت و سمت خوش نویس پادشاهی به او اعطاء شد و به همین مناسبت عباسی رقم کرد (جلالی، ۱۳۹۴: ۲۱۴). علی رضا عباسی، علاوه بر مهارت کامل در خطوط نستعلیق و ثلث در انواع خطوط نسخ، محقق، رقا، ریحان، توقیع و تعلیق نیز استاد کامل و ماهری بوده است. علی رضا در دربار شاه عباس مصدر کارهای هنری بود. در سال ۱۰۱۰ هـ.ق ابنیه آستانه ثامن الحجج (ع) را تعمیر کردند و شاه نظارت آن را به علی رضا عباسی واگذار کرد و کتیبه های صحن امام رضا (ع) و خواجه ربیع را به خط ثلث نگاشت. از شاهنواز دو پسر یکی بدیع الزمان که در خط نستعلیق استاد بود و محمدرضا که خط نسخ را خوش می نوشت می شناسیم. علی رضا عباسی شعر هم می گفت و علاوه بر خوشنویسی در نقاشی نیز مهارت داشت. از شاگردان او عبدالباقی تبریزی، محمدرضا امامی و محمدرضا امامی یا اصفهانی از همه مشهورترند.

(یاوری، ۱۳۹۳: ۱۳۶-۱۳۹) یکی دیگر از آثار گران بهای و بی همتای علی رضا عباسی کتیبه طلای ضریح مقدس آستان رضوی در مشهد است. خط آن نستعلیق یک دانگ عالی است و از آثار جاویدان علی رضا عباسی است (بیانی، ۱۳۶۳: ۴۶۱). در کتیبه گنبد مطهر به خط درشت علی رضا عباسی در صفحه میانی طلا نام شاه عباس کبیر با فروتنی نوشته شده است. همان طور که اشاره شد یکی از کتیبه های درخشان ثلث در دروه صفوی، کتیبه علی رضا عباسی به دور گنبد مطهر است (احسانی، ۱۳۶۸: ۲۴۱).

مزار ربیع بن خیشم در شش کیلومتری شمال مشهد واقع است وی از اصحاب حضرت امیرالمؤمنین (ع) و جزو هشت نفر زهاد معروف صدر اسلام است که به سال ۶۳ هـ.ق وفات یافته و در این محل دفن شده است. به فرمان شاه عباس صفوی در سال ۱۰۲۱ هـ.ق بقعه ای بزرگ و مرتفع بر آرامگاه خواجه بنا کرده اند که اکنون موجود است. ارتفاع گنبد ۱۷ متر و کتیبه هایی در این بقعه به خط علی رضا عباسی دیده می شود که قابل توجه است (مؤتمن، ۱۳۴۸: ۴۳۹).

یکی دیگر از خطاطان و کتیبه نویسان بسیار پرکار دوره صفویه محمدرضا امامی است، هنرمندی که صاحب بیشترین کتیبه دوره صفویه در مجموعه حرم مطهر است. نام این استاد در انتهای اکثر کتیبه ها به صورت های مختلف درج شده است (نظر کرده، ۱۳۹۵: ۳۱). محمدرضا امامی کتیبه نویسی و خطاط جلی نویسی قرن یازدهم هجری و معاصر شاه عباس ثانی است. اصل امامی از اصفهان و کارش را از سال ۱۰۳۹ هـ.ق از همین شهر شروع کرد. خط وی در بیشتر عمارات شاهی، اماکن متبرکه، مدرسه ها و مساجد دیده می شود (جلالی، ۱۳۸۷: ۳۴-۳۲). او نه تنها خط ثلث را به درجه عالی استادی می نوشته بلکه در نوشتن نسخ و نستعلیق هم مهارت داشته و با خطاطان مشهور دیگر مانند علی رضا عباسی، میرعماد، عبدالباقی و محمدرضا معاصر بوده است (فضایلی، ۱۳۹۰: ۳۵۰). در گنبد الله وردی خان کتیبه دور ایوان و کتیبه دور ایوان طلای نادری از کاشی و به خط ثلث سوره مبارکه مریم است که با «کهیعیص» شروع می شود و

در آخر آن عمل فقیر محمدرضا امامی اصفهانی به خط خفی نوشته شده است (اعتماد السلطنه، ۱۳۶۲: ۴۱۱). اولین کتیبه رقم دار او در اصفهان و تاریخ ۱۰۳۸ هـ ق و آخرین آن در مشهد و تاریخ ۱۰۸۷ هـ ق را دارد. امامی در طی ۴۹ سال حدود هفتاد کتیبه نگاشته که کمتر کتیبه نویسی به این رقم رسیده است (رحیمی، ۱۳۹۳: ۱۴۱).

یکی از دوره‌های طلایی معماری، دوره تیموری است. از آثار این دوره می‌توان به بنای تاریخی ایران، مسجد زیبای گوهرشاد اشاره کرد که در مجاورت مرقد امام رضا (ع) در مشهد قرار دارد و در آن از گره‌سازی استفاده شده است (پوپ، ۱۳۸۲: ۱۹۸). در این دوره اولین مسجد جامع شهر ساخته شده است. بعد از بنای حرم مطهر قدیمی‌ترین بنا در مشهد مقدس عمارت جامع گوهرشاد است که در وسط تقریبی شهر و طرف جنوب ابنیه آستانه مقدسه رضوی و متصل به آن واقع شده است. مسجد جامع مزبور از ابنیه گوهرشاد خانم و به مهندسی و معماری قوام‌الدین شیرازی مهندس دربار شاهرخ در سال ۸۲۱ هـ ق عمارتش تمام شده است (ادیب‌هروی، ۱۳۲۶: ۳۷۵). در عصر تیموری توجه ویژه‌ای به حرم شد و ساخت‌وسازها و تزیینات زیادی در آنجا به سرانجام رسید. همچنین نذورات زیادی به حرم اهداء گردید. از آن جمله قندیلی از طلا به وزن سه‌هزار مثقال بود که شاهرخ در دوازدهم شعبان ۸۲۱ هـ ق وارد مشهد شد و نذر حرم کرد و در گنبد آویخته شد (حافظ‌ابرو، ۱۳۸۰: ۶۹۲). مشهورترین خطاط مسجد گوهرشاد، بایسنقر میرزا از شاهزادگان هنرمند تیموری و خطاط کتیبه سراسری نمای ایوان مقصوره مسجد جامع گوهرشاد است. میرزا غیاث‌الدین ملقب به بایسنقر فرزند شاهرخ و گوهرشاد خانم و نوه تیمور است. از وی کتیبه معرق بسیار زیبایی به خط ثلث بر حاشیه نمای ایوان مسجد جامع گوهرشاد به تاریخ ۸۲۱ هـ ق باقی‌مانده است (رحیمی، ۱۳۹۳: ۱۹۷ و ۱۹۸).

باتوجه به جدول (۱) دوره درخشان سفالگری در حرم دوره سلجوقیان و خوارزمشاهیان است. در سال ۵۴۸ هـ ق در زمان سلطان سنجر سلجوقی که ترکان به

خراسان حمله آوردند حرم صدماتی جزئی پیدا می‌کند که بیشتر ظاهری بوده و از این زمان کاشی‌های معروف سنجری نصب می‌شود و نام کاشی‌ها سلطان سنجری می‌شود. این کاشی‌ها به دست خاندان ابوطاهر ساخته شده که چهار نسل در کاشان کارخانه کاشی داشته‌اند و در آنجا کاشی را ساخته و به همه جا می‌فرستادند. معروف‌ترین آن‌ها همین محراب‌ها است که اکنون در آستان قدس وجود دارند. از سال ۵۷۵ تا ۷۱۸ هـ ق کاشی‌ها را در کاشان می‌ساخته‌اند و می‌آوردند و در حرم نصب می‌کردند (عطاردی، ۱۳۷۱: ۲۶۹ و ۲۷۰). کاشی‌های زرین‌فام اطراف در طلای پیش‌روی حضرت از نظر ظاهر، تزیینات، رنگ و نوع خط مشابه کاشی‌های مستطیلی کتیبه‌دار داخل روضه منوره است. در اطراف در طلای پیش‌روی مبارک عباراتی به خط ثلث در احترام به حضرت رضا (ع) و روی همان قسم کاشی عبارتی در معرفی علی‌بن محمد مقری (ابوزید) و محمدبن‌ابی طاهر با تاریخ ۶۱۲ هـ ق معاصر با سلطنت سلطان محمد خوارزمشاه دیده می‌شود. بر پیشانی در اشعاری از ابی‌نواس به عربی روی کاشی و به خط ثلث نوشته شده است (جلالی، ۱۳۹۲: ۱۴۸ و ۱۴۹).

قدیمی‌ترین هنرمندانی که هم عصر با امام رضا (ع) بوده‌اند دعبل خزاعی و ابی‌نواس هستند. دعبل ادیب و شاعر مشهور شیعی و از اصحاب امام رضا (ع) در قرقیسیه از بلاد سوریه در سال ۱۴۸ هـ ق به دنیا آمد. دعبل در خانواده‌ای اهل فرهنگ و ادب رشد کرد. او خوب نمی‌شنید و چون چهره‌ای زشت داشت دایه‌اش وی را «دعبل» به معنی ماده شتر پیر خطاب می‌کرد و او به این لقب اشتها یافت. دعبل چهار امام شیعه (از امام کاظم تا امام هادی (ع)) را درک کرد و از محضر امام کاظم (ع) و امام رضا (ع) بهره برد. همچنین با هشت تن از خلفای عباسی تا زمان متوکل (۲۴۷ هـ ق) هم دوره بوده است. یکی از ماندگارترین اشعار دعبل، «قصیده تائیه» اوست. دعبل برای انشاء این قصیده راه خراسان را در پیش گرفت و در محضر علی‌بن موسی‌الرضا (ع) شعر خود را خواند. (کاوایان، ۱۳۵۴: ۸۸). نوزدهمین در از درهای آستان قدس

درب شمشاد منبت بسیار بزرگ و گران‌بهایی است که بین رواق پشت سر مبارک با توحید خانه قرار دارد و از جمله در اطراف هر لنگه کتیبه‌ای است به خط ثلث برجسته که اشعاری چند از قصیده مشهور دعبل خزاعی بر روی آن منبت گردیده‌است (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۲: ۳۶۶). ابی‌نواس نیز شاعری است که در زمان هارون‌الرشید می‌زیسته و از آثار وی می‌توان به پیشانی درب جنوبی اشاره کرد که اشعاری از ابی‌نواس بر روی کاشی و به خط ثلث نوشته شده‌است (فیض، ۱۳۶۴: ۲۶۵).

یکی از آخرین هنرمندانی که در دوره پهلوی فعالیت داشته، مهندس رضا دیشیدی است رضا دیشیدی از ۱۲ سالگی کنار پدر معمارش به ساخت و بازسازی حرم مطهر امام رضا (ع) مشغول بوده و پس از پایان تحصیل از سال ۱۳۴۲ هـ.ش تا ۱۳۸۰ هـ.ش در سمت‌های مختلف در آستان قدس رضوی فعالیت داشت و به ساخت‌وسازهای اطراف حرم پرداخت. مهندس دیشیدی معمار مشهور و سرشناس آستان قدس که عمر خود را در آستان قدس گذرانیده و کارشناس در امور اماکن و بیوتات آستان مقدسه است و طراح و مجری رواق بزرگ دارالولایه هم هستند (عطاردی، ۱۳۷۱: ۱۵۳). ایشان دانش جدید را با معماری سنتی و اسلامی ایران درهم آمیخته و با همه آثار و ابنیه تاریخی و باستانی روضه مبارکه رضویه آشنایی کامل دارد و اهل نظر هستند. از خدمات وی می‌توان به طراحی رواق دارالولایه اشاره کرد (همان: ۲۷۸).

نتیجه‌گیری

حرم مطهر رضوی مجموعه‌ای درخشان از هنرهای اسلامی ایرانی است. در طول دوره‌های مختلف تاریخی، متولیان حرم، با همکاری معماران و هنرمندان برجسته، بر ظرافت‌های هنرمندانه این آستان متبرک افزوده‌اند. با باورمندی به تقدس این

مکان، هنرهای همچون نقاشی، گچ‌بری، کاشی‌کاری، کتیبه‌نویسی، خطاطی، آینه‌کاری و ... در قسمت‌های زیادی از صحن و سرای حرم رضوی کار شده و هنرمندانی به ظهور رسیدند که با توجه به اسناد و کتب موجود تنها در محدوده زمانی مشخص نامشان درخشان گشت و بعد از آن دوره، دیگر نامی از ایشان به میان نیامد.

در پاسخ به وضعیت آثار هنری به جای مانده در حرم برحسب رشته- هنرمند یافته‌های پژوهش از شناسایی ۱۶۰ هنرمند در ۱۸ رشته هنری که در طول تاریخ برای حرم مطهر به خلق آثار هنری پرداخته و یا آثاری از ایشان در حرم به یادگار مانده‌است، حکایت دارد. در پاسخ به بیشینه و کمینه آثار به جای مانده در حرم مطهر، نتایج نشان می‌دهد رشته هنری خطاطی و کتیبه‌نویسی بیشترین تعداد هنرمند را به خود اختصاص داده‌است و در مقابل رشته هنری کاربردی کم هنرمندترین و کم‌اثرترین رشته هنری است. همچنین دوره قاجاریه پرکارترین دوره تاریخی به لحاظ خلق آثار هنری در حرم به‌شمار می‌رود که سنگ‌تراشی رتبه‌اول و شاعری رتبه‌دوم را به خود اختصاص داده‌است. هنر آینه‌کاری نیز در این دوره رشد بسیاری داشته‌است. بعد از دوره قاجاریه دومین دوره‌ای که خطاطان بسیاری را به خود اختصاص داده دوره صفویه است. دوره درخشان سفالگری در حرم مطهر دوره سلجوقیان و خوارزمشاهیان است. عصر تیموری توجه ویژه‌ای به معماری حرم شد و ساخت‌وسازها و تزیینات زیادی همچون مسجد گوهرشاد ساخته و اجرا شد. از قدیمی‌ترین هنرمندانی که آثاری از آن‌ها توسط دیگران در حرم کار شده، می‌توان به دعبل خزاعی و ابی‌نواس اشاره کرد و یکی از آخرین هنرمندانی که در دوره پهلوی فعالیت داشته‌است رضا دیشیدی است.

منابع

- احسانی، محمدتقی (۱۳۶۸)، هفت هزار سال هنر فلزکاری ایران، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- ادیب‌هروی، محمدحسن (۱۳۲۶)، *الحدیقه‌الرضویه*، مشهد: انتشارات خراسان.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن (۱۳۶۲)، *مطلع‌الشمس*؛ تاریخ ارض اقدس و مشهد مقدس در تاریخ و جغرافیای مشروح بلاد و اماکن خراسان) با مقدمه و اهتمام تیمور برهان‌لیمودهی، تهران: انتشارات فرهنگ‌سرا.
- افضل‌الملک، غلام‌حسین (۱۳۸۹)، *ظفرنامه عضدی*، تصحیح: محمدرضا قصابیان، مشهد: انتشارات انصار.
- اُکین، برنارد (۱۳۸۶)، *معماری تیموری در خراسان*، ترجمه: علی آخشینی، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- برند، باربارا (۱۳۸۳)، *هنر اسلامی*، ترجمه: مهناز شایسته‌فر، تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.
- بلر، شیلجانان‌تانبوم (۱۳۸۱)، *هنر و معماری اسلامی*، ترجمه: یعقوب آژند، تهران: سمت.
- بیانی، مهدی (۱۳۶۳)، *احوال و آثار خوش‌نویسان*، تهران: نشر علمی.
- پوپ، آرتور (۱۳۸۲)، *معماری ایران*، ترجمه: غلام‌حسین صدری‌افشار، تهران: نشر اختران.
- جلالی، غلام‌رضا (۱۳۸۷)، *مشاهیر مدفون در حرم رضوی*، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- جلالی، میثم (۱۳۹۲)، کاشی‌های زرین‌فام حرم امام رضا (ع)، *نشریه مشکوه*، ش ۱۱۹.
- _____ (۱۳۹۴)، *آثار سنگی موزه آستان قدس رضوی*، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- _____ (۱۳۹۴)، «حرم مطهر رضوی؛ میعادگاه هنرهای ناب اسلامی ایرانی (کاشی‌کاری)»، *روزنامه جام‌جم (قطعه‌ای از بهشت)*.
- _____ (۱۳۹۷)، *تزیینات معماری بارگاه حضرت رضا (ع)*، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- حافظ‌ابرو، شهاب‌الدین عبدالله بن لطف‌الله (۱۳۸۰)، *زیده‌التواریخ*، تصحیح و تعلیقات: سیدکمال‌حاج سیدجوادی، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- رحیمی، جواد؛ رضوان، محمدحسن (۱۳۹۳)، *دایرة‌المعارف آستان قدس رضوی*، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- زمانی، محبوبه؛ اکبری، امیر؛ متولی حقیقی، مونا (۱۴۰۱)، «بررسی تطبیقی شکل‌گیری رواق‌الله‌وردی خان حرم مطهر رضوی بر مبنای حکمت متعالیه ملاصدرا»، *پژوهشنامه خراسان بزرگ*، شماره ۴۸، ۸۹-۱۱۲.
- زنگنه‌قاسم‌آبادی، ابراهیم (۱۳۹۰)، *حرم رضوی و رویدادهای مهم آن*، مشهد: خورشید شرق.
- شایسته‌فر، مهناز (۱۳۸۷)، «بررسی مضامین ادبی کتیبه‌های قاجاریه حرم مطهر (ع)»، *فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات هنر اسلامی*، ش ۹.
- صبوری، حاج‌میرزا محمدکاظم (۱۳۴۲)، *دیوان صبوری*، به تصحیح و تحشیه محمد ملک‌زاده. تهران: کتابخانه ابن‌سینا.
- صحراگرد، مهدی (۱۳۹۴)، «حرم مطهر رضوی؛ میعادگاه هنرهای ناب اسلامی ایران (کتیبه‌نگاری)»، *روزنامه جام‌جم (قطعه‌ای از بهشت)*.
- عالم‌زاده، بزرگ (۱۳۹۴)، *حرم رضوی به روایت تاریخ*، انتشارات به‌نشر.
- عطاردی، عزیزالله (۱۳۷۱)، *تاریخ آستان قدس رضوی*، تهران: عطارد.
- عیسی‌فر، احمد (۱۳۸۳)، *زنان نامدار شیعه*، تهران: رایحه عترة.
- فاضل‌بسطامی، نوروزعلی‌بن محمدباقر (۱۳۹۰)، *فردوس‌التواریخ*، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- فضایی، حبیب‌الله (۱۳۹۰)، *اطلس خط؛ تحقیق در خطوط اسلامی*، تهران: انتشارات سروش.
- فیض، عباس (۱۳۶۴)، *بدر فروزان*، قم: انتشارات بنگاه چاپ قم.
- کاویانیان، احتشام (۱۳۵۴)، *شمس‌الشموس یا تاریخ آستان قدس رضوی*، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
- کفیلی، حشمت (۱۳۹۴)، «حرم مطهر رضوی؛ میعادگاه هنرهای ناب اسلامی ایرانی (آینه‌کاری)»، *روزنامه جام‌جم (قطعه‌ای از بهشت)*.
- گروه، ارنست (۱۳۹۱)، *معماری جهان اسلام*، ترجمه: دکتر یعقوب آژند، تهران: انتشارات مولی.
- ماهوان، احمد (۱۳۸۳)، *تاریخ مشهد قدیم*، مشهد: انتشارات جاودان خرد.

- متولی حقیقی، یوسف (۱۳۹۲)، تاریخ معاصر مشهد. پژوهشی پیرامون تاریخ تحولات سیاسی-اجتماعی مشهد از انقلاب مشروطه تا انقلاب اسلامی، انتشارات مرکز پژوهش‌های شورای اسلامی شهر مشهد.
- مقری، منصوره (۱۳۹۴)، «حرم مطهر رضوی؛ میعادگاه هنرهای ناب اسلامی ایرانی (مقرنس)»، روزنامه جام‌جم (قطعه‌ای از بهشت).
- مؤتمن، علی (۱۳۴۸)، راهنما یا تاریخ آستان قدس رضوی، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
- نسوی، شهاب‌الدین (۱۳۶۵)، سیرت جلال‌الدین منکبرتی، تهران: علمی و فرهنگی.
- نصیری، محمدرضا (۱۳۸۴)، اثرآفرینان: زندگینامه نام‌آوران فرهنگی ایران (از آغاز تا ۱۳۰۰ شمسی)، زیر نظر محمدرضا نصیری، تهیه و تدوین حسین محدث‌زاده. حبیب‌الله عباسی، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی ایران.
- نظرکرده، اعظم (۱۳۹۵)، گزیده اسناد معماری و تعمیرات حرم و اماکن متبرکه رضوی از صفویه تا قاجار، مشهد: انتشارات سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی.
- نعمتی، بهزاد (۱۳۹۴)، «حرم مطهر رضوی؛ میعادگاه هنرهای ناب اسلامی ایرانی (حجاری و نقاشی)»، روزنامه جام‌جم (قطعه‌ای از بهشت).
- یآوری، حسین (۱۳۹۳)، فرش ایران در دوره صفویه، تهران: انتشارات سایبان هنر.